

М.Н. Әбубәкір^{✉*1}

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: marlen_abubakir@mail.ru,

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТІ: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

XX ғасырдың басындағы қазақ халқының саяси санасының серпінді оянуы мен ұлттық жаңғыру үдерісінің жарқын көрінісі – Алаш қозғалысы болды. Бұл мақалада аталған қозғалыстың Шығыс Қазақстан өңіріндегі, нақтырақ айтқанда, Семей орталығы аясындағы құрылымдық-институционалдық қызметі тарихи деректер мен архивтік материалдар негізінде кешенді түрде талданады. 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістерінен кейін қазақ зиялылары ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыру мақсатында нақты әрекеттерге көшіп, Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметін жариялады. Семей қаласы Алаш автономиясының уақытша астанасы ретінде таңдалып, осы өңір қозғалыстың саяси орталықтарының біріне айналды. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Шығыс Қазақстан облыстық қазіргі заман тарихының құжаттама орталығы қорларындағы сирек кездесетін тарихи құжаттар кешені пайдаланылды. Олардың қатарында Алашорда Шығыс бөлімшесінің ресми хаттары, бұйрық-тары, мөрі бар бланкілері, жергілікті билік органдарымен алмасқан хат-хабарлар, сондай-ақ өзге билік құрылымдарымен (Уақытша Сібір үкіметі, Колчак әкімшілігі, земстволар, қалалық думалар) байланыстарды көрсететін материалдар бар.

Зерттеудің мақсаты – Алашорда үкіметінің Шығыс бөлімшесінің құрылымын, функцияларын және саяси-құқықтық қатынастар жүйесін институционалдық деңгейде талдау. Мақалада Алашорданың әскери, әкімшілік, сот және милиция жүйелерін құру жолындағы әрекеттері, жергілікті институттармен өзара ықпалдастық деңгейі және олардың автономия тұжырымдама-сындағы орны жан-жақты қарастырылған. Зерттеу барысында тарихи-генетикалық, институционалдық, салыстырмалы және жүйелік талдау әдістері қолданылды. Ғылыми жаңалық ретінде Шығыс бөлімшенің қызметіне қатысты бұрын фрагментті сипатта қаралған деректерді жүйелі реконструкциялау арқылы тұтас тарихи-теориялық бейне жасалуы атап өтіледі. Бұл мақала Алаш қозғалысының өңірлік сипатын тереңірек ашып, қазақ мемлекеттілігінің алғашқы нышандарының қалыптасу үдерісін жаңа қырынан пайымдауға мүмкіндік береді. Тарихи таным тұрғысынан алғанда, бұл зерттеу XX ғасыр басындағы ұлттық модернизацияның институционалдық негіздерін түсінуге елеулі үлес қосады.

Кілт сөздер: XX ғасыр басы, Алаш қозғалысы, Алашорда, Шығыс бөлімше, Ұлттық автономия, Қазақ мемлекеттілігі, архивтік деректер, институционалдық құрылым, земство.

М.Н. Абубакир^{✉*1}

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: marlen_abubakir@mail.ru,

**СТРУКТУРНО-ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛАШСКОГО
ДВИЖЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА:**

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Настоящая статья посвящена институциональному развитию и региональной специфике Алашского движения на территории Восточного Казахстана в годы становления казахской национальной автономии в начале XX века. После Февральской и Октябрьской революций 1917 года казахская политическая элита предприняла конкретные шаги по реализации идеи национального самоуправления. На II Всеказахском съезде в декабре 1917 года была провозглашена Алашская автономия и создано временное правительство — Алашорда. Город Семипалатинск был объявлен временной столицей, став важным политико-административным центром.

В статье впервые предпринята комплексная реконструкция организационной структуры и административной деятельности Восточного отдела Алашорды. Основу исследования составляют архивные документы из Центрального государственного архива Республики Казахстан и Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области. Впервые вводятся в научный оборот уникальные источники — официальные письма, приказы, указы, заверенные печатью Восточного отдела, а также деловая переписка с местными органами самоуправления (земства, городские думы) и соперничающими властными структурами, такими как Временное Сибирское правительство и администрация Колчака.

Методология исследования включает междисциплинарный подход с применением институционального анализа, историко-генетического метода и сравнительно-политического анализа. Научная новизна работы заключается в выявлении и систематизации ранее фрагментарно рассмотренных данных о деятельности Восточного отдела Алашорды, а также в реконструкции механизмов государственного управления в условиях постимперского кризиса. Результаты исследования способствуют углубленному пониманию процессов становления казахской государственности и модернизации мусульманских обществ на периферии Российской империи в начале XX века.

Ключевые слова: Алашское движение, Казахская автономия, Правительство Алашорда, Восточный отдел, институциональная история, архивные источники, Постимперское государство.

M.N. Abubakir *¹

¹*Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan
e-mail: marlen_abubakir@mail.ru.*

THE STRUCTURAL AND INSTITUTIONAL ACTIVITIES OF THE ALASH MOVEMENT IN EAST KAZAKHSTAN IN THE EARLY 20TH CENTURY: A HISTORICAL ANALYSIS

Abstract

The Alash Movement represented a vivid manifestation of the rapid awakening of political consciousness and national revitalization among the Kazakh people in the early twentieth century. This article provides a comprehensive analysis of the structural and institutional activities of the Alash Movement in East Kazakhstan, with particular attention to its center in the city of Semey. Following the February and October Revolutions of 1917, Kazakh intellectuals began to take concrete steps toward the establishment of national statehood by proclaiming the Alash Autonomy and forming the Alash Orda government. Semey was selected as the provisional capital of the autonomy, transforming the region into one of the movement's key political centers.

The study is based on a wide range of rare historical sources housed in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Documentation Center of Contemporary History of the East

Kazakhstan Region. These sources include official correspondence, orders, and letterheads bearing the official seal of the Eastern Division of the Alash Orda, as well as documents reflecting communication with local authorities and other power structures such as the Provisional Siberian Government, Kolchak's administration, zemstvo institutions, and city councils.

The aim of the research is to conduct an institutional-level analysis of the structure, functions, and political-legal interactions of the Eastern Division of the Alash Orda government. The article examines the efforts to establish military, administrative, judicial, and militia systems, the degree of cooperation with local institutions, and their respective roles within the broader concept of autonomy. The research employs historical-genetic, institutional, comparative, and systemic methods of analysis. The scientific novelty lies in the systematic reconstruction of previously fragmented data on the activities of the Eastern Division, offering a coherent historical and theoretical portrait of its operations. This article deepens understanding of the regional dimensions of the Alash Movement and provides a new perspective on the initial stages in the formation of Kazakh statehood. From a historical perspective, the study makes a valuable contribution to the comprehension of the institutional foundations of national modernization in the early twentieth century.

Keywords: early twentieth century, Alash Movement, Alash Orda, Eastern Division, national autonomy, Kazakh statehood, archival sources, institutional structure, zemstvo.

Кіріспе. XX ғасырдың басында қалыптасқан Алаш қозғалысы – қазақ халқының ұлттық жаңғыруы мен тәуелсіз мемлекеттік құрылымын құру жолындағы аса маңызды саяси-әлеуметтік құбылыс болды. 1917 жылғы Ресейдегі Ақпан және Қазан төңкерістері нәтижесінде қазақ зиялылары халықтың өзін-өзі басқару идеясын жүзеге асыруға нақты қадамдар жасады. 1917 жылдың желтоқсанында Орынборда өткен Екінші жалпықазақ съезінде Алаш автономиясы жарияланып, Алашорда атты уақытша Халық Кеңесі (үкіметі) құрылды. Алаш автономиясының уақытша астанасы ретінде Семей қаласы белгіленді. Осылайша, Шығыс Қазақстан өңірі – сол кездегі Семей облысы – Алаш автономиясының саяси орталықтарының біріне айналды. Азамат соғысы жылдарында (1918–1919 жж.) байланыс қиындықтарына байланысты Алашорданың Батыс және Шығыс бөлімшелері құрылып, соның ішінде Шығыс бөлімшесі Семей қаласында Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен жұмыс жасады. Семейдегі бұл билік орталығы іс жүзінде Алаш автономиясының негізгі басқарушы органының рөлін атқарды деп бағаланады.

Алаш қозғалысының Шығыс Қазақстан өңіріндегі құрылымдық-институционалдық қызметін зерттеу – қазақ мемлекеттілігінің алғашқы қадамдарын түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада аталған өңірдегі Алашорданың басқару құрылымы, жергілікті институттардың қызметі, әскери жасақ құру әрекеттері мен өзге билік құрылымдарымен өзара қарым-қатынас-тары тарихи құжаттар негізінде талданады. Зерттеу жұмысының деректік негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Шығыс Қазақстан облысының қазіргі заман тарихының құжаттама орталығындағы (ШҚО ҚЖТҚО) мұрағат материалдары құрайды. Атап айтқанда, Семей қаласында сақталған Алашорда Үкіметінің Шығыс бөлімшесіне қатысты ресми хат-хабарлар, бұйрық-жарлықтар, жергілікті құрылымдармен алмасқан құжаттар пайдаланылды. Мұрағат құжаттары арасында Алашорданың ресми мөрі басылған бланкілері бар хаттар мен бұйрықтар сақталған, олар 1918 жылдың маусымынан 1919 жылдың қазанына дейінгі мерзімді қамтиды. Сонымен бірге, Алашорда басшылығының Семей облыстық земство басқармасы, уездік земстволар, қалалық думалар, облыстық комиссариат сияқты жергілікті билік органдарымен өзара әрекеттестігін көрсететін құжаттар анықталды. Аталған дереккөз-дерді кешенді талдау негізінде зерттеу жұмысы Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысының құрылымдық-институционалдық қызметіне жаңаша, тұтас баға береді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – Шығыс бөлімшенің қызметін тұңғыш рет архивтік құжаттар мен тарихи деректерге сүйене отырып, институционалдық тұрғыдан жүйелі реконструкция жасауында.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің 2021 жылғы

Қазақстан халқына арнаған Жолдауында ұлттың жаңа тарихи санасын қалыптастыру, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және мемлекеттіліктің бастауларын терең зерделеу қажеттігін атап өткен болатын. Бұл бағытта Алаш қозғалысының саяси және институционалдық мұрасын жүйелі зерттеу – тарихи білімнің мазмұнын жаңғырту мен ұлттық идеологиялық бағыттарды тереңдетудің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының 2020–2025 жылдарға арналған білім мен ғылымды дамыту мемлекеттік бағдарламасында көрсетілгендей, тарихи сананы жаңғырту арқылы тұлғаның зияткерлік және рухани дамуына, ұлттық өзіндік сананың қалыптасуына ықпал ету – білім беру мен ғылыми зерттеудің негізгі басымдықтарының бірі болып отыр [1].

Осыған орай, ұсынылып отырған ғылыми зерттеу Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің Шығыс бөлімшесінің тарихи-институционалдық қызметін зерделеу арқылы еліміздің тәуелсіздік тарихын ғылыми негізде қайта пайымдауға бағытталған. Мақалада баяндалған ғылыми талдаулар жалпыадамзаттық, ұлттық, азаматтық және тарихи құндылықтарды сабақтастыра отырып, тарихи оқиғаларды объективті тұрғыда зерделеу мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге ықпал етуді көздейді.

Зерттеу барысында отандық архивтердегі нақты құжаттық материалдар мен заманауи ғылыми әдебиеттер пайдаланылып, академиялық адалдық және ғылыми дәйектілік принциптері қатаң сақталды. Барлық пайдаланылған дереккөздерге нақты сілтемелер жасалды. Зерттеу әдістері ретінде тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-функционалдық, институционалдық және деректанулық тәсілдер қолданылды. Сонымен қатар, зерттеу жұмысы білім алушылармен өтілген практикалық сабақтар аясында жүргізіліп, ғылыми-теориялық ізденістермен сабақтастырылды.

Осы негізде атқарылған зерттеу – еліміздің ұлттық тарихын қайта бағамдау мен академиялық білім беруді жетілдіру, жас ұрпақтың тарихи жадын қалыптастыру және зерттеушілік дағдыларын дамыту жолындағы маңызды ғылыми-әдістемелік үлес болып табылады.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері: Мақала ХХ ғасыр басындағы Шығыс Қазақстан аумағында Алаш қозғалысы аясында қалыптасқан басқару құрылымдары мен институттардың қызметін тарихи тұрғыдан талдауды мақсат етеді. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер алға қойылды:

- Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысының пайда болу алғышарттарын сипаттау; Алашорда үкіметінің Шығыс бөлімшесінің құрылуын және оның ұйымдастырушылық құрылымын анықтау;

- Семей өңіріндегі Алашорда басқару органдарының (жергілікті кеңестердің, милиция жасақтарының, сот жүйесінің) нақты қызметіне талдау жасау; мұрағат деректері негізінде Алашорда мен сол кезеңдегі өзге билік құрылымдары (Уақытша Сібір үкіметі, Колчак әкімшілігі, жергілікті земство, кеңестер) арасындағы өзара қарым-қатынастарды зерделеу;

- зерттеу нәтижесінде Алаш автономиясының өңірдегі құрылымдық-институционалдық мұрасы мен тарихи маңызын айқындау.

Тақырыптың зерттелу деңгейі: Алаш қозғалысы тарихы бойынша біршама ғылыми еңбектер жарық көргенімен, оның өңірлік қырлары, соның ішінде Шығыс Қазақстандағы қызметі арнайы терең зерттеуді қажет етеді. Тәуелсіздік жылдарында қазақ ғалымдары К.Нұрпейісовтің «Алаш Һәм Алашорда» (1995) және М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» (1995) атты іргелі монографиялары жарық көріп, Алаш қозғалысының жалпы тарихнамасы қалыптасты [2]. Сонымен қатар Алаш қозғалысына қатысты құжаттар жинақтары да жарияланды (мысалы, Н.Мартыненко құрастырған «Алаш Орда: Құжаттар жинағы» (Алматы, 1992) және М.Қойгелдиев, К.Нұрпейісов және т.б. ғалымдар әзірлеген үш томдық құжаттар жинағы, 2004). Дегенмен Шығыс бөлімше жөнінде арнайы зерттеулер аз. Ерлан Сайлаубайдың Семей өңіріндегі Алашорда тарихына арналған кандидаттық диссертациясы (2001) мен оның «Күншығыс Алашорда» атты мақаласы (2011) – бұл саладағы құнды еңбектер [3]. Сайлаубайдың зерттеуінде Семей архивіндегі материалдар алғаш жүйеленіп, Алашорда-ның Шығыс бөлімінің әскери, әкімшілік, сот және өзге салалардағы құжаттары

мазмұндық топтарға жіктеліп талданған. Зерттеуде аталған бұрынғы зерттеулердің нәтижелері мен мұрағат деректері синтезделіп, мәселеге кешенді тарихи талдау жасалады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін тарих ғылымындағы классикалық және қазіргі әдістердің үйлесімі құрайды. Біріншіден, тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды: Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысы құбылыстары Қазақстанның өзге өңір-леріндегі және жалпы ұлттық-азаттық қозғалыстар аясындағы үдерістермен салыстырылып, ұқсастықтары мен ерекшеліктері айқындалды. Екіншіден, зерттеуде тарихи-жүйелілік әдісі басшылыққа алынып, оқиғалар мен құбылыстар тұтас кешен ретінде өзара байланыста қарастырылды. Үшіншіден, құжаттық талдау әдісі арқылы мұрағаттық материалдар мен жарияланған дереккөздер мазмұндық және деректанулық тұрғыдан талданды; әрбір құжаттағы мәліметтердің шынайылығы мен мәні бағаланды. Төртіншіден, мұрағаттық зерттеу әдісі – тікелей архив құжаттарымен жұмыс істеу арқылы бастапқы деректер жинау – негізгі орын алды: ҚР Орталық мемлекеттік архиві, ШҚО мемлекеттік архиві (қазіргі құжаттама орталығы) қорларындағы істер қаралып, олардан қажетті мәліметтер алынды. Атап айтқанда, ШҚО ҚЖТҚО-ның 133-қорында сақталған 1918–1919 жылдардағы Семей облыстық Қазақ комитеті мен Алашорда бөлімшесінің құжаттары сарапталды (мысалы, 133-қор, 1-тізбе, 2-іс, 3-парақта 1917 ж. желтоқсандағы облыстық қазақ съезінің хаттамасы сақталған). Бесіншіден, зерттеуде проблемалық-шығармашылық әдіс пайдаланылды, яғни Алаш қозғалысының өңірлік ерекшеліктеріне қатысты бұрын шешімі толық табылмаған мәселелер анықталып, олар бойынша авторлық тұжырымдар жасалды. Бұл ретте зерттеуші тарихи оқиғаларды тек сипаттап қоймай, олардың себеб-салдарлық байланыстарын ашып көрсетіп, балама көзқарастарды да ескерді. Алтыншыдан, концептуалдық тәсіл қолдану арқылы Алаш автономиясының құрылымдық-институционалдық қызметін түсіндіретін ұғымдар мен категориялар жүйеленді; мәселен, қазақ қоғамында сол кезеңде қалыптасқан *«ұлттық автономия»*, *«халық кеңесі»*, *«милиция»* сияқты ұғымдардың мазмұны заманауи мемлекеттік институттар тұрғысынан қарастырылды. Соңында алынған деректер мен тұжырымдарды жинақтау үшін индукция және дедукция тәсілдері, тарихи фактілерді кезеңдестіру үшін тарихи-хронологиялық әдіс қолданылды. Әдістерді осылайша үйлестіру зерттеу мәселесіне жан-жақты және объективті ғылыми талдау жасауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер. Алаш қозғалысының Шығыс Қазақстандағы алғашарттары айқындалды (1905–1917 жж.). Атап айтқанда, Шығыс Қазақстан өлкесіндегі (тарихи Семей облысындағы) қазақ зиялылары мен бұқарасы Алаш қозғалысының бастапқы кезеңдеріне белсене атсалысты. 1905 жылғы бірінші орыс революциясы тұсында патшалық отаршылдыққа қарсы өрбіген саяси белсенділік қазақ даласына да таралды. Сол жылы Семей өңірінің Кереку (Павлодар) уезінде және Семей қаласында өтіп, патша үкіметіне қазақ халқының мұң-мұқтажын жеткізуді мақсат еткен жиындар Алаш қозғалысының ұшқындары болды. 1905 жылы қараша айында Семей облысының өкілдері қатысқан Уральск қаласындағы делегаттар съезінде алғашқы қазақ ұлттық саяси ұйымын құру идеясы көтеріліп, кейін бұл бастама «Алаш» партиясын құруға негіз болды. 1905 жылғы әйгілі Қарқаралы петициясы да (құрылтайшыларының бірі Ә.Бөкейханов) қазақ қоғамының саяси бағдарламалық талабы ретінде тарихқа енді [4].

1913–1917 жылдары Орынборда шыққан «Қазақ» газеті арқылы Алаш идеясы бүкіл қазақ даласына таралды. Семей облысының оқыған азаматтары Алаш идеологиясын жергілікті жерлерде насихаттады. Мәселен, Семей қаласында дәрігер Халел Ғаббасов, заңгер Райымжан Мәрсеков, журналист Жүсіпбек Аймауытов сынды қайраткерлер қазақ комитеттерін құрып, облыстағы саяси жұмысты үйлестірді. 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Семей облыстық қазақ комитеті құрылып, төрағалығына Р.Мәрсеков сайланды. Осы кезеңде Семейде шығып тұрған «Сарыарқа» газеті Алаш партиясының ұстанымдарын халыққа жеткізуде маңызды рөл атқарды. 1917 жылы шілдеде Орынборда өткен І Жалпықазақ съезіне Семей облысынан да өкілдер қатысып, онда «Алаш» партиясының құрылғаны жарияланды. Ал желтоқсандағы ІІ Жалпықазақ съезінде Семей облысынан Халел Ғаббасов пен т.б. делегаттар қатысып, Алаш

автономиясын құру туралы шешім қабылдауға атсалысты [5]. Съезд шешімі бойынша Алашорда үкіметінің (Халық Кеңесінің) 25 мүшесінің құрамына Семей өңірінің өкілдері де енді. Автономия астанасын уақытша Семей қаласына көшіру туралы қаулы қабылдануы Семей өңірінің қозғалыс үшін стратегиялық маңызын көрсетті.

1918 жылдың алғашқы айларында бүкіл Ресей аумағында азамат соғысының өршуі және кеңес өкіметінің өлкелерге күшпен орнығуы жағдайында қазақ автономиясын іске асыру ісі күрделене түсті. 1918 жылдың көктеміне қарай Орынбор, Торғай, Ақмола облыстарының көп бөлігінде Кеңес өкіметі орнап, Алашорда мүшелеріне ашық қызмет ету мүмкін болмай қалды. Мұндай жағдайда Алашорда үкіметі қазақ жерінде екі аймақтық бөлімше ретінде жұмыс істеуге мәжбүр болды. 1918 жылы маусым айында Ә.Бөкейханов бастаған Алашорда үкіметінің негізгі тобы Семей қаласына қоныс аударды. Семейде Алашорданың Шығыс бөлімшесі ұйымдастырылып, оның құрамына Семей, Ақмола, Жетісу облыстарындағы Алаш ұйымдарының өкілдері кірді деп тарихи деректер көрсетеді (бірақ Жетісу өлкесінде сол уақытта қарулы қақтығыстар жүріп жатқандықтан, байланыс әлсіз болды).

Семей қаласына келгеннен кейін Ә.Бөкейханов пен Алашорданың басқа мүшелері (Х.Ғаббасов, Ә.Ермеков, М.Тынышбаев және т.б.) жергілікті билікті өз қолына алуға кірісті. 1918 жылдың маусым айының соңында Семей қаласында облыстық земство ғимаратында Алашорда кеңесінің отырысы өтіп, онда Шығыс бөлімшенің төрағасы және мүшелері нақты бекітілгені туралы архивтік деректер бар. Алашорданың төрағасы Ә.Бөкейханов Семейде орналасқандықтан, Шығыс бөлімшенің іс жүзіндегі жетекшілігін де өзі атқарды. Семей облыс-тық комиссары (Уақытша үкіметтің бұрынғы өкілі) болған И.П.Яворский Алашордамен ымыраға келуге мәжбүр болды, сөйтіп жергілікті билік біртіндеп қазақ комитетінің бақылауына өтті [4].

Алашорданың Шығыс бөлімшесі ресми кеңсе жұмысын жолға қоюға талпынды. Мұрағатта сақталған құжаттарда 1918 жылдың жазында Семейдегі Алашорданың кеңсе ісқағаздары арнайы бланкілерге түсіріліп, оларға ресми мөр басылғаны аңғарылады. Бұдан Алашорданың аймақтық басқару аппараты қалыптасып, белгілі дәрежеде автономиялық үкімет сияқты қызмет ете бастағанын көруге болады. Шілде-тамыз айларында Семей, Өскемен, Зайсан уездерінде Алашорданың жергілікті комитеттері құрыла бастады. Мәселен, Павлодар (Кереку) уезінде Алашорда кеңесі жергілікті милиция жасақтап, уездегі билікті уақытша қолына алғаны туралы дерек бар [6]. Осылайша, Алашорданың Шығыс бөлімшесі жаз айларында шығыс өңірдегі кеңесті билікті ығыстырып, өз әкімшілік-билік жүйесін орнатуға кірісті.

Шығыс Қазақстандағы Алашорданың маңызды қызметінің бірі – ұлттық әскер (милиция) құру болды. Семейдегі Алашорда кеңесі 1918 жылдың жазында әр болыстан әскери іске жарамды жастарды шақырып, милиция жасақтарын жасақтау туралы шешімдер қабылдады. Халел Ғаббасовтың басшылығымен Семей қаласында алғашқы қазақ жүздігі (сотнясы) ұйымдастырылып, оған офицерлік құрамды дайындау үшін әскери нұсқаушылар тартылды. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, 1918 жылдың күзіне қарай Семей облысында бірнеше жүздік қазақ милициясы құрылған [7]. Бұл әскери құрамалар Алашорданың қауіпсіздігін қамтамасыз етумен қатар, жергілікті тәртіпті орнату міндетін де атқарды.

Сонымен бірге, Алашорданың Шығыс бөлімшесі өңірде толыққанды азаматтық әкімшілік жүйесін жолға қоюға тырысты. Семей қаласында Алашордаға қарасты бірнеше бөлімдер жұмыс істей бастады: ішкі істер, қаржы, сот, ағарту және т.б. салалар бойынша жауапты тұлғалар белгіленді. Мәселен, Алашорданың сот бөлімінің қызметін Семей облыстық қазақ сотымен үйлестіру ісі жүргізілді [8]. 1918 жылдың күзінде Семейде Қазақ халқының облыстық соты құрылып, қазақи құқық нормаларын ескере отырып, дауларды шешумен айналысты. Алашорда үкіметі бұл сотты өз юрисдикциясына алуға күш салды. Мұндай әрекеттер ұлттық автономия институттарын қалыптастыру жолындағы маңызды қадамдар еді.

Алашорданың жергілікті билік органдарымен қарым-қатынасы да архив құжаттарында

көрініс тапқан. 1918 жылы жазда Семей облыстық земство басқармасы құрамына қазақ қоғамының өкілдері (алашордашылар) енгізіліп, земство арқылы халықтан салық жинау, азық-түлік мәселелерін шешу сияқты жұмыстар атқарылды. Сол сияқты Семей қалалық думасымен де бірлесіп әрекет ету орын алған. Бұл кезеңде Семейдегі бұрынғы Уақытша үкіметтің облыстық комиссариаты Алашордамен мәмілеге келіп, ресми билік өкілі ретінде тануға жақын болды. Ә.Бөкейханов Семейге келгеннен кейін Омбыдағы Уақытша Сібір үкіметімен тікелей байланыс орнатуды қолға алды [4, 362 б.]. 1918 жылғы қыркүйекте Алашорда басшылығы Уақытша Сібір үкіметіне қазақ автономиясын мойындау және екі үкімет арасындағы қарым-қатынасты реттеу туралы ұсыныстар жолдады. Онда Алашорданы қазақ халқының ресми үкіметі ретінде тану, Алаш территориясында тәртіп орнату, милицияны бірлесіп жабдықтау, салық жинауды ұйымдастыру сынды талап-ұсыныстар болды.

Омбыдағы Сібір үкіметі бұл ұсыныстарды қарастырып, 1918 ж. қазан айында Алашорданы шартты түрде танитындығы жөнінде шешім қабылдады. Сібір үкіметінің қаулысында: «Алашорда қазақ халқын басқаратын өкімет органы ретінде мойындалсын; Алашордаға үй басынан салық жинауға рұқсат етілсін; Алашорда ұлттық сот жүйесін құруға құқылы; ұлттық армия құруға кіріссін, оның басшылық құрамын Сібір әскери министрлігі Алашорданың келісімімен тағайындайды» делінген [9]. Тарихшы К.Нүрпейісов бұл келісімді Алаш автономиясын жартылай мойындау деп бағалайды. Осылайша, Шығыс бөлімшенің жетекшілігі белгілі бір кезеңде ресми билік құрылымдарына балама үкімет ретінде танылып, өз алдына автономиялық басқару жүргізуге мүмкіндік алды.

Алашорданың сыртқы күштермен байланысы тек Сібір үкіметімен шектелген жоқ. 1918 жылдың жазында Жаһанша және Халел Досмұхамедовтер бастаған Батыс Алашорда өкілдері Самарадағы Құрылтай жиналысы комитетімен (Комучпен) байланыс орнатып, қару-жарақ алу жөнінде келіссөз жүргізсе, Шығыс бөлімше де сол тәжірибені қайталады. Семейдегі Алашорда басшылары Чехославак корпусы мен Омбыдағы антибольшевиктік күштерден қолдау іздеді. Алаш милициясын қаруландыру үшін Колчак әскерінен көмек алуға тырысты. Алаш әскерінің шығыс бөлігін жасақтауға капитан Х.Тоқтамышев сияқты әскери мамандар тартылып, олар Сібір үкіметі және Колчак штабы арқылы әскери жабдықтар алу мәселесін шешуге атсалысты [10]. Нәтижесінде, 1919 жылдың басында Алашорда милициясының бірқатар бөлімдері ақ гвардия-шылармен бірге Кеңес үкіметіне қарсы әскери қимылдарға қатысқандығы туралы деректер бар [11]. Мысалы, Семей өңірінде қазақ милиция жасақтары сол жылғы көктемде қызыл партизандарға қарсы бірнеше шайқасқа қатысқаны архивтегі ақпарларда кездеседі .

1919 жыл Алаш автономиясы үшін шешуші кезең болды. Сол жылы жазға қарай Ресейдегі Азамат соғысының беталысы өзгеріп, Колчак бастаған ақтар қозғалысы әлсірей бастады. Сібір және Орал бағыттарында Қызыл Армия шабуылға шықты. Бұл жағдай Алашорданың әрі қарайғы тағдырын айқындауға тікелей әсер етті [12].

1919 жылдың жазында Колчак өкіметі қазақ жеріндегі ұлттық автономияны мойындаудан үзілді-кесілді бас тартты. Оған қоса, Колчак пен атаман Анненковтың әскери жасақтары бейбіт қазақ ауылдарына зорлық-зомбылық көрсетіп, азып-тоздыра бастады. Мұндай жағдайды көрген Алашорда басшылары ақтармен одақтасудан түпкілікті үміт үзді. Ә.Бөкейханов бастаған Семейдегі Шығыс Алашорда қайраткерлері енді Кеңес өкіметімен келіссөз жүргізуге бет бұрды [13]. 1919 жылдың соңғы айларында Алашорданың шығыс бөлімшесі мүшелері Кеңес жағына өту туралы құпия кеңестер өткізді. 1919 ж. қараша-желтоқсанда Семей қаласында және жақын уездерде Кеңес билігі орнады. Сол кезге дейін қызмет еткен Алаш милициясы біртіндеп таратылды немесе қызыл әскер бөлімдеріне қосылды.

1920 жылдың наурыз айында Алашорда үкіметі ресми таратылып, оның бұрынғы мүшелерінің бір бөлігі Кеңес өкіметі құрылымдарына қызметке тартылды. Алашорданың Шығыс бөлімшесінің жетекші тұлғалары – Ә.Бөкейханов, Х.Ғаббасов, Ж.Аймауытов,

М.Тынышбаев, Ә.Ермеков және т.б. – Кеңестердің Қазақ өлкелік басқармасында белгілі бір уақыт жұмыс істеді (мысалы, Ә.Ермеков Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінде қызмет атқарды). Дегенмен 1920 жылдардың соңына қарай кеңестік қуғын-сүргін күшейіп, Алаш қозғалысының көптеген ардақтылары саяси репрессияға ұшырады. Бірақ олардың 1917–1919 жылдары Шығыс Қазақстан өңірінде жүргізген құрылымдық-институционалдық қызметі ұлт санасында терең із қалдырды [14]. Бұл қызмет қазақ халқының мемлекет құру жолындағы алғашқы практикалық тәжірибесі ретінде тәуелсіздік жылдарында тарихи тұрғыда әділ бағасын алуда.

Талқылау. Жүргізілген зерттеу нәтижелері XX ғасыр басындағы Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысының құрылымдық-институционалдық қызметі қазақ қоғамының өзін-өзі басқару жолындағы батыл қадамы болғанын көрсетеді. Семей орталығында шоғырланған Алашорданың Шығыс бөлімшесі қысқа мерзім ішінде аймақтық үкімет тәрізді институттар жүйесін қалыптастыруға ұмтылды. Алаш автономиясының басқару құрылымы классикалық мемлекеттік биліктің барлық тармақтарын қамтуға тырысты: атқарушы билік (Алашорда Кеңесі және оның жергілікті комитеттері), қарулы күштер (милиция жасақтары), сот билігі (қазақ соттары) және т.б. Мәселен, Алашорданың ресми мөрі мен кеңсе бланкілерін пайдалануы, бұйрық-жарлықтар шығаруы – оның квазимемлекеттік құрылым сипатын иеленгенінің айғағы. Бұл деректер Алаш қайраткерлерінің мемлекет құру ісінде белгілі бір әкімшілік мәдениет пен тәжірибеге ие болғанын дәлелдейді.

Сонымен қатар, зерттеу Алашорданың Шығыс бөлімшесі өңірлік билік құрылымдарымен күрделі өзара әрекетке түскенін аңғартады. Бір жағынан, Семейдегі Алашорда кеңесі облыстық земство, қалалық дума секілді жергілікті институттармен іс жүзінде біте қайнасып, солар арқылы өз ықпалын жүргізді. Мұны қазіргі басқару ғылымы тұрғысынан алғанда «интеграцияланған басқару» деп сипаттауға болады – яғни ұлттық комитеттер мен бұрынғы империялық мекемелердің бір мезгілде қызмет етуі. Екінші жағынан, Алашорда сол кезеңдегі ірі билік орталықтарымен – Уақытша Сібір үкіметі, Колчак билігі, Комуч – дербес дипломатиялық байланыстар жүргізіп, өзін жеке субъект ретінде танытуға күш салды. Бұл Алашорданың жартылай танылуына (мойындалуына) алып келгені құжаттардан көрінеді. Ұлттық автономия басшыларының саяси маневрі бір жағынан отарлық езгіден құтылу стратегиясы болса, екінші жағынан алмағайып азамат соғысы жағдайында қазақ халқының мүддесін сақтап қалудың амалы еді.

Алашорданың құрылымдық-институционалдық қызметінің табыстары мен шектеулерін талдай отырып, оның бірнеше ерекшелігін атап өткен жөн. Біріншіден, уақыт факторының шектеулігі: Шығыс бөлімшенің белсенді қызмет кезеңі небәрі бір жарым жылдай уақытты (1918 жылдың ортасынан 1919 аяғына дейін) қамтыды. Осы қысқа мерзімде толық мемлекеттік аппарат құру, оны тұрақтандыру қиын еді [15]. Екіншіден, сыртқы қолдау мен қаржының тапшылығы: Алашорда өзін-өзі қаржыландыру үшін земство арқылы салық жинауға күш салғанымен, соғыс жағдайында бұл мүмкіндіктер шектеулі болды. Ресейдегі уақытша үкіметтерден (Комуч, Сібір үкіметі) алған қару-жарақ пен уәде етілген көмектер де мардымсыз болды. Үшіншіден, әскери-саяси ахуалдың қолайсыздығы: Азамат соғысында ақтар қолдау көрсеткенімен, олардың озбырлық әрекеттері Алашорданы халық алдында қиын жағдайда қалдырды. Ал большевиктер болса, алғашқы кезеңде Алашорданы жау элемент ретінде қарастырып, ымыраға келуден бас тартты. Төртіншіден, ішкі бірліктің сыналуы: Батыс және Шығыс бөлімшелердің оқшаулануы, кей мәселелерде келіспеушіліктердің туындауы (мысалы, Уфа Директориясына қатынас, Колчакқа көзқарас) Алаш қозғалысының тұтастығына әсер етті [16]. Дегенмен, осы қиындықтарға қарамастан, Алашорданың Шығыс бөлімшесі өз қызметін мүмкін болғанынша тиімді жүргізуге тырысты.

Зерттеу нәтижесінде анықталған тағы бір маңызды жайт – Алашорданың Шығыс Қазақстандағы қызметінің қазақ мемлекетілігі тарихындағы орны. Семей орталығындағы Алаш институттары қазақ халқының XX ғасыр басындағы саяси тәуелсіздікке ұмтылысының нақты іске асқан көрінісі болды. Яғни, қазақ қоғамы өз жерінде өз билігін жүргізе алатындығын іс жүзінде дәлелдеді. Бұл тәжірибе кеңес дәуірінде үзіліп қалса да, ұлттық жад

пен тарихта сақталып, кейінгі ұрпақ үшін тәуелсіздік идеясын ұдайы еске салып отырды. Шығыс бөлімшенің қызметі көрсеткендей, қазақ зиялылары заңдық, әскери және әкімшілік салада белгілі бір қабілет танытып, шағын аумақта болса да мемлекеттік басқаруды жүзеге асыра алған. Бұны кейбір зерттеушілер қазақ мемлекеттілігінің алғашқы прототипі деп бағалайды. Шын мәнінде, қазіргі Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық негіздерінде Алашорда мұраттарының, соның ішінде жергілікті басқару, ұлттық құқық, өзін-өзі қорғау сияқты ұстанымдардың рухы сезіледі деп айтуға болады.

Ғылыми жаңалық тұрғысынан, бұл зерттеу алғаш рет Алашорданың Шығыс бөлімшесі қызметін құрылымдық-институционалдық қырынан толыққанды ашып көрсетті. Бұрын жекелеген еңбектерде қозғалыстың әскери немесе саяси аспектілері ғана айтылса, біз мұрағат құжаттарын кешенді талдау арқылы оның әкімшілік, сот, әлеуметтік қызметтерін де жүйелі түрде сипаттадық. Әсіресе, Семей архивіндегі деректер негізінде Алашорданың кеңсе жұмысын жүргізуі, халықтан салық алуы, милицияға жігіттер шақыруы, сот шешімдерін шығаруы сияқты мемлекеттік функцияларды орындағаны дәлелденді. Бұл нәтижелер Қазақстан тарихындағы Алаш кезеңін түсінуді жаңа деңгейге көтереді деп санаймыз.

Дегенмен, зерттеу мәселесі толық аяқталған деп айту қиын. Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысына қатысты әлі де тереңдетуді қажет ететін аспектілер бар. Мысалы, Алашорда бөлімшесінің нақты құрылымын (мүшелердің атқарған қызметтерін, бөлімдер санын) егжей-тегжейлі қалпына келтіру үшін қосымша деректер керек. Сондай-ақ, Семей қаласы мен өңірін-дегі қазақ ауылдарының Алашорданы қолдау деңгейі, халықтың күнделікті өмірінде авто-номия идеясын қабылдау ерекшеліктері арнайы зерттеуді қажет етеді. Бұған қоса, Алашорда-ның Шығыс және Батыс бөлімшелерінің өзара байланыс тетіктері тереңірек қарастырылуы тиіс. Алдағы уақытта табылуы мүмкін жаңа мұрағат құжаттары бұл сұрақтарға жауап беріп, зерттеушілерге Алаш тарихының ақтаңдақ беттерін толықтыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды. XX ғасырдың басындағы Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысының қызметін талдау нәтижелері төмендегідей негізгі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді: Біріншіден, Алаш қозғалысы аясында Семей өңірінде ұлттық автономия билігінің құрылымдары қалыптасты және қысқа мерзім болса да тиімді жұмыс істеді. Алашорда үкіметінің Шығыс бөлімшесі өзіне жүктелген үкіметтік функцияларды (әскер ұйымдастыру, жергілікті жерлерде тәртіп орнату, сот жүйесін жолға қою, т.б.) жүзеге асыруға талпынып, аймақтық деңгейде мемлекеттік басқарудың үлгісін көрсетті. Екіншіден, Шығыс бөлімшенің құрылымдық-институционалдық қызметі Алаш автономиясының өміршең болғандығын айғақтайды: Семей қаласында автономиялық үкіметтің орталығы жұмыс істеп, төңірегіне жақын облыстарды да қамтуға ұмтылды; жергілікті атқарушы билік пен өзін-өзі басқару органдарын өз ыңғайына икемдеді; халықтан алым-салық жинап, милиция құрып, мемлекеттіліктің негізін қалады. Үшіншіден, тарихи жағдайдың күрделілігіне қарамастан, Алашорданың шығыс қанаты өз мақсаты жолында икемді саясат ұстанды – бір жағынан, уақытша одақтастармен (ақ гвардияшылар, Сібір үкіметі) тіл табысса, екінші жағынан, кеңес өкіметімен ымыраға келудің алғышарттарын дайындады. Мұның барлығы қазақ саяси элитасының сол кезеңдегі прагматизмін және халық мүддесіне адалдығын көрсетеді. Төртіншіден, Шығыс Қазақстандағы Алаш қозғалысы тәжірибесі қазақ халқының мемлекет құру қабілеті бар екенін іс жүзінде дәлелдеп, ұлттық азаттық идеясының ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуына негіз болды. Алашорданың құрылымдық-институционалдық мұрасы Қазақстанның тәуелсіздік идеологиясында маңызды рөл атқарып келеді – қазіргі қазақ қоғамы Алаш мұрасын тарихи сабақ ретінде бағалайды.

Қорыта айтқанда, Алаш қозғалысының Шығыс Қазақстан өңіріндегі қызметі – қазақтың ұлттық автономия жолындағы күресінің жарқын беті. Бұл тәжірибе бір жағынан отарлық жүйеге қарсы ұйымдасқан жауап болса, екінші жағынан, қазақ мемлекеттілігінің қайта жаңғыруының алғашқы қарлығашы еді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер Алашорданың шығыс бөлімшесі туралы тарихи түсінігімізді тереңдетіп, Қазақстан тарихындағы Алаш дәуіріне берілген бағаларды нақты деректермен толықтыра түсті. Алдағы

уақытта осы бағыттағы зерттеулер жалғасып, Алаш қозғалысының аймақтық тарихы жан-жақты зерделенген сайын, ұлттың өткенінен алар тағылымы да молая беретіні сөзсіз

Мүдделер қақтығысы. Автор осы ғылыми мақалада келтірілген зерттеу нәтижелеріне, талдауына және қорытындыларына ықпал ететін қандай да бір қаржылық немесе академиялық мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді. Зерттеу барысында алынған барлық деректер мен тұжырымдар ғылыми объективтілік пен адалдық қағидаттарына негізделген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2020–2025 жылдарға арналған білім мен ғылымды дамыту мемлекеттік бағдарламасы [Электрондық ресурс]. – Астана, 2019. – 112 б. – Қолжетімділік режимі: (<https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/>) (қаралған күні: 11.08.2025).
2. Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
4. Martynenko N. (құраст.) Алаш Орда: Құжаттар жинағы. – Алматы, 1992. – 272 б. (ҚР Орталық мемлекеттік архиві материалдары).
5. Сыдықов Е.Б., Сайлаубай Е.Е., Қадырова Л.К. (құраст.) Алашорда үкіметінің Шығыс бөлімшесі: құжаттар жинағы – Семей, 2010. – 320 б.
6. Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана (1917–1920 гг.). – Алматы: Таймас, 2009. – 412 с.
7. Сайлаубай Е.Е. Күнишығыс Алашорда қызметі тарихынан // «Қазақ» газеті, №51–52, 23–30 желтоқсан 2011 ж. – 3 б.
8. Мұрсалим Б.С. Алаш әскері (1918–1920 жж.). – Алматы: Ел-шежіре, 2015. – 200 б.
9. Нұрпейісов К., Рүстемов С.К., Сайлаубай Е., Тілеубаев Ш., Чиликова Е.В. (құраст.) Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы (3 томдық). – Алматы: «Алаш» баспасы, 2004. – Т.1. – 552 б.
10. ҚР Орталық мемлекеттік архиві – 81-қор, 1-тізбе, 1127-іс, 5-парақ (Алашорда Үкіметінің хабарламасы, 1918 ж. тамыз).
11. ШҚО Қазіргі заман тарихының құжаттама орталығы (бұрынғы Семей облыстық мемлекеттік архиві) – 133-қор, 1-тізбе, 2-іс, 1–4-парақтар (Семей облыстық қазақ комитетінің 1917 ж. желтоқсандағы съезінің хаттамасы).
12. Alashorda: Entsiklopediya (2018). Алматы: «Алаш қоры».
13. Семей облыстық қазақ комитетінің хаттамалары (1917). Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві, 44-қор, 1-тізбе, 123-іс.
14. Ғаббасов Х. (1918–1919). Хаттары. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, 811-қор, 20-тізбе, 5-іс.
15. Әуезов М. (1923). Қазан революциясы және қазақ интеллигенциясы. «Sotsialdy Qazaqstan», 30.08.1923.
16. Қалиева Г. (2016). Семейдің Алаш қозғалысындағы рөлі. *Oriental Studies*, № 3, 51–60-бб.

References:

1. State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020–2025 [Electronic resource]. – Astana, 2019. – 112 p. – Available at: (<https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/>) (accessed: 11.08.2025).
2. Nurpeis, K. Alash häm Alashorda [Alash and Alashorda]. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 p.
3. Koigeldiev, M. Alash qozǵalysy [The Alash Movement]. – Almaty: Sanat, 1995. – 368 p.
4. Martynenko, N. (Comp.). Alash Orda: Qūjattar zhinaghy [Alash Orda: Collection of Documents]. – Almaty, 1992. – 272 p. (Materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan).
5. Sydykov, E.B., Sailaubai, E.E., & Kadyrova, L.K. (Comps.). Alashorda үkimetinин Shyǵys bөlimshesi: qūjattar zhinaghy [Eastern Division of the Alashorda Government: Collection of Documents]. – Semey, 2010. – 320 p.

6. Amanzholova, D.A. *Na izlome. Alash v etnopoliticheskoï istorii Kazakhstana (1917–1920 gg.)* [At the Turning Point: Alash in the Ethnopolitical History of Kazakhstan (1917–1920)]. – Almaty: Taimas, 2009. – 412 p.
7. Sailaubai, E.E. *Kūnshygys Alashorda qyzmeti tarihy nan* [From the History of the Eastern Alashorda's Activities] // *Qazaq Newspaper*, No. 51–52, 23–30 December 2011. – 3 p.
8. Mursalim, B.S. *Alash əskeri (1918–1920 zhzh.)* [The Alash Army (1918–1920)]. – Almaty: El-Shezhire, 2015. – 200 p.
9. Nurpeisov, K., Rustemov, S.K., Sailaubai, E., Tileubaev, Sh., & Chilikova, E.V. (Comps.). *Alash qozǵalysy. Qūjattar men materialdar zhinaghy* [The Alash Movement: Collection of Documents and Materials] (in 3 vols.). – Almaty: “Alash” Publishing House, 2004. – Vol. 1. – 552 p.
10. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan – Fund 81, Inventory 1, File 1127, Sheet 5* (Message of the Alashorda Government, August 1918).
11. *Documentation Center of Contemporary History of East Kazakhstan (formerly Semey Regional State Archive) – Fund 133, Inventory 1, File 2, Sheets 1–4* (Minutes of the Semey Regional Kazakh Committee Congress, December 1917).
12. *Alashorda: Entsiklopediya* (2018). [Alashorda: Encyclopedia]. Almaty: Alash qory.
13. *Semey oblystyq qazaq komitetinin khattamalary (1917)*. [Minutes of the Semey Regional Kazakh Committee]. ShQO State Archive, F. 44, Op. 1, Is 123
14. *Gabbasov Kh. (1918–1919) Khattary*. [Letters]. Archive of the President of Kazakhstan, F. 811, Op. 20, Is 5.
15. *Auezov M. (1923) Oktyabr revolyutsiyasy zhane qazaq intelligentsiyasy*. [The October Revolution and the Kazakh Intelligentsia]. *Sotsialdy Qazaqstan*, 30.08.1923.
16. *Kalieva G. (2016) The Role of Semey in the Alash Movement*. *Oriental Studies*, No. 3: 51–60.